

הטיל קנסות ועונשים חמורים על העברייין. החוק כבר נזכר בסכסנשפיגל (*Sachsenspiegel*), ספר החוקים הגרמני שעל פיו נקבע השיפוט בסכסוניה החל באמצע המאה ה"ב.²⁷ לדוגמה, בעיר הקיסרית אסלינגן (Esslingen), כעשרה ק"מ דרומית-מזרחית לשטוטגרט, במדינת באדן-וירטמברג) הוקם כנראה בית-התנור בשנת 1303, בכדי למנוע דלקות.²⁸ השלכה אחרת של נוהגי אפיית הלחם באירופה במאות ה"ה-ה"ב נבעה מן המשטר הפאודלי שהתפתח והשתרש ברחבי היבשת. המערכת הפאודלית נקבעה בעיקרה מסביב לשיטת הסניוריה, לאמור: אדון שהעניק או החכיר מקצת קרקעותיו לנתיניו, שהתיישבו על אדמתו, תמורת תשלומי 'בול ושירות בשעת הצורך. המערכת יצרה תלות של נתינים בסניור בתחומים שונים ובכללם גם אפיית הלחם. השליט הפאודלי ראה את עצמו רשאי להטיל חובות על כל התושבים 'שלו' בשטחי הסניוריה שלו, וביניהן המונופול על אפיית לחם במאפייה של הסניוריה שהיתה בבעלותו. אי לכך הכריח אדון הסניוריה את נתיניו גם לאפות את לחמם בתנורים שלו, בפיקוח פקידות מקצועית של השליט הפאודלי (*ministeriales*), תמורת תשלום בכירות בודדות שניתנו לו. התשלומים האלה ניתנו להגמונים בכנסיות הגדולות והמבוססות, בזכות ה'אימוניטס' (*immunitas*) שהוענקו להם בידי השליטים הבכירים. התשלומים האלה נקראו 'באנום' (*bannum*; בצרפת: *banalités*). הסדרים האלה לא היו ידועים לפני המאות ה"א-ה"ב. צרפת, שבה הסמכות הממלכתית היתה חלשה ביותר במאות ה"ה-ה"ב, הפכה לאיזור העיקרי של הפעלת הזכויות והזיכיונות השונים בידי בעלי האחוזות הפאודלים, על חשבון תושביהן. התופעות הפוליטיות, החברתיות והכלכליות האלה חדרו גם לאיזור הריינוס במאות הללו, ובהדרגה, במאות ה"ג וה"ד, מזרחה לכל גרמניה. דוגמה מובהקת לכך הוא כתב זכויות שהעניק היינריך החמישי לעיר שפייר בשנת 1111, המציין בין היתר, שאסור לכל מושל (*Präfekt*) או מורשה מטעמו לדרוש מן האופים בשפייר תשלום כלשהו בעל כורחם; זאת אומרת, שאסור לשליט ולפקידותו הפאודלית לעשות בתנורים כבשלהם ולנצלם לצורכיהם.²⁹

יתרה מזו, גם הדוכס בתחום הדוכסות שלו, וגם ההגמון בהגמוניה שלו, חייבו את תושבי הסניוריות לאפות את לחמם בתנורים של השלטון.³⁰ עדויות שונות מתארות את דרכי האפייה,

27 H.A. Berlepsch, *Chronik von ehrbaren Bäckergewerk nach den Rechtsquellen und .historischen Überlieferungen des deutschen Mittelalters*, St. Gallen [n.d.], pp. 85–86

על מקום הסכסנשפיגל בחוק הגרמני ובמיוחד ביחס ליהודים, ראו: G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany. A Study of Their Legal and Social Status*, Chicago 1949

28 ברליפש, שם, עמ' 86.

29 שם, עמ' 114.

30 דיונים מקיפים ומעמיקים בהתפתחות החברה הפאודלית בכיוונים האלה נמצאים במחקריהם של מארק בלוך, ז'אק לה-גוף, ג' בוא וג' קולטון. ראו: מ' בלוך, החברה הפאודלית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 263–260, 444, 502–505 (M. Bloch, *La société féodale*, Paris 1923); פ"ל גאנסהוף, פאודליזם, תל אביב תשמ"ה, עמ' 77 ואילך, חלק שלישי: התקופה הקלסית של הפאודליזם (F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que c'est la féodalité*, Bruxelles 1944); ש' נאמן, לידתה של ציביליזציה, אלף שנות אירופה לאטנית, תל אביב תשל"ה, עמ' 217–308 (חלק שלישי: מחברה מתפתחת לחברה מפותחת); ז'ק לה-גוף, ימי הביניים בשיאם, תל אביב תשנ"ג, עמ' 58–71 (G. Droege, *Landrecht*).

איור 6. חנוך בצפון גרמניה, 1567
(מחוך: 1954 *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg H.E. Jakob)

איור 7. מאפייה, גרמניה, 1659
(מתוך: H.E. Jakob, *Sechstausend Jahre Brot*, Hamburg 1954)

איור 8. תנור בשדה: דרום מזרח גרמניה, המאה ה'י"ז
(מתוך: K. Baumgarten & U. Bentzien, *Hof und Wirtschaft der Ribniter Bauern*, Berlin 1963)

וראו לציין כמה דוגמאות התורמות להבנת הסוגיה. בספר המנהגים של מנזר פריים (Prüm, כחמישים ק"מ מערבה לקובלנץ, על יד הריינוס) רשומות הנחיות הפקיד של השליט:

יש גם מאפיית-באן (bannum). כאשר יש לאדם יכול הוא יביא אותו לידי שפחות המאפייה העליונה. היא (=השפחה) תביא לו רחיים של יד בכדי לטחון את התבואה לקמח. אם אין לו מספיק קמח למלא את כל התנור, הוא יספק [את] העצים וישלם כאילו התנור מלא. השפחה תלוש לו את העיסה... במאפייה נמצאים האופה ושתי עוזרותיו. לכל תנור מלא הם ייקחו [כתשלום] שמונה כיכרות, כל אחת בערך של שמונה חצאי פרוטה (פפנינג), בלי להתחשב בטיב התבואה ובערכה. שתי כיכרות ניתנות לראש המנזר, שתיים לאופה ושתיים לשתי עוזרותיו [של האופה].³¹

הנזירים של המנזר סנט פֶר דה שארטרה (St.-Père-de-Chartres, כ־30 ק"מ דרומית-מערבית לפריס) ציינו בהסכם בשלהי ימי הביניים (בזמן שהתושבים כבר הרגישו את עצמם חופשיים לאפות את לחמם בכל מאפייה כרצונם): 'התושבים אינם מחויבים לאפות את לחמם בתנור המנזר... אבל לאף אחד לא תהיה הזכות להחזיק תנור פרטי'.³²

עדות נוספת למרכזיותן של מאפיות המנזרים עולה מדברי סלומון השלישי, ההגמון של קונסטנץ (Konstanz, על יד הבודנזי [Bodensee] – כיום הגבול בין גרמניה לשווייץ) וראש המנזר בסנט גאלן (St. Gallen, כשלושים וחמישה ק"מ מדרום לקונסטנץ). הוא התגאה בפני שלוחי האוצר של קיסר גרמניה במאה ה־11 שיש לו נכסים מרובים, ובין היתר ציין שבסנט גאלן נמצא תנור שניתן לאפות בו אלף כיכרות לחם.³³ אולי ניתן להסיק מדבריו שהוא השתמש בו לא רק לצורכי המנזר כי אם גם לצורכי האיזור שהיה בשליטתו.

המציאות ההיסטורית המתוארת משתקפת גם בספרות הרבנית בתקופה המקבילה (בין המאות ה־1–ה־10). בתחילת ההתיישבות היהודית בצפון מערב אירופה, שמוקדה היה בקהילות שו"ם שעל יד הריינוס, אנו עדים לתופעות דומות. עדות מעניינת אנו קוראים בשאלה שנשאל רבנו גרשם מאור הגולה (רגמ"ה), גדול הרבנים בקהילות שו"ם, שהתיישב במגנצה:

יהודי שהיה לו תנור אחד בתצרו ברשותו אצל קירות ביתו וממנו פרנסת ביתו ויש לו שכיר גוי שהיה מחממו לישראל ולגויים, ובאו אנשי הפחה שרי האופים ופייסו את ראובן להכניסם לביתו והם יתנו לו שכר התנור. בתוך כך נכנסו לחצרו ואפו את לחמם בתנור ובערב שבת מיאנו לצאת והחזיקו בתנור וביום השבת עשו בו כרצונם. ואחריהם באו אופים אחרים מן השרים של הפחה ועשו כראשונים. וראובן אינו יכול להוציאם מפני שנאתם. ועתה יש עליי

und Lehnrecht im hohen Mittelalter, Bonn 1969; G. Bois, *The Crises of Feudalism*, Cambridge 1984, pp. 210 ff.; G.G. Coulton, *The Medieval Village*, Cambridge 1931, S. Reynolds, *Fiefs and Vassals*, Oxford 1994, pp. 408–409, 440–441. pp. 55 ff. וראו גם:

31 ראו: קולטון, שם, עמ' 56–57. ספר המנהגים של פריים נכתב בשנת 1620, אבל מן הסתם הוא מציין את מנהגי המקום בדורות הקודמים.

32 שם.

33 ברליפש (לעיל, הערה 27), עמ' 21.

עון בדבר הזה או לא. וממה שנתנו לו אופי הפחה והשרים במוצאי שבת שחר התנור שאפו בו בשבת אם יכול ליהנות מאותו פת.³⁴

תיאור זה משקף ככל הנראה את המציאות באיזור הריינוס בראשית המאה ה'א'. האופה היהודי מתפרנס מתנורו העומד בחצר ביתו על יד אחד מקירות הבית, לאמור התנור לא היה בתוך הבית, ומחמת החום הגבוה נזקקו להעמידו על יד אחד מקירותיו של הבית (בתשובתו, מכנה הרגמ"ה את התנור 'פורני'). יתרה מזו, היהודים והגויים אופים את מוצרי האפייה שלהם בתנורו של אותו יהודי, כי כנראה לא היו להם תנורים פרטיים בבתיהם. אנשי הפחה, שרי האופים, הם הפקידים של השליט הפאודלי, שהשגיתו על ביצוע ה'אימוניטס' או ה'באנום' הפאודלי. אמנם, השרים השתלטו על תנורו של ראובן, אבל הם גם שילמו לו דמי שכירות בעד השימוש בתנור; זו עדות מובהקת שהם לא החרירו את התנור לעצמם אלא רק ניסו לנצל את המצב לטובתם. לשרי הפחה לא היה תנור ציבורי פאודלי, או שהם היו זקוקים לתנור נוסף, מכל מקום הם היו מוכנים להכיר בבעלות היהודי על תנורו. כללם של הדברים, כבר ישנו כנראה מנגנון פאודלי עם הסדרי אפייה, אבל הוא קיים רק להלכה ולא למעשה. מן השאלה מתברר שליהודים באותה העיר היתה אפשרות לאפות את מוצרי האפייה שלהם בתנור שהיה בבעלות יהודית ובהשגחה של יהודי, אף על פי שהיה לבעל התנור שכיר גוי שחימם לו את התנור. הם לא היו זקוקים כנראה לתנור נוכרי, שאיננו בפיקוח יהודי, לאפות את לחמם.

שני דורות אחרי הרגמ"ה אנו מוצאים את העדויות שפתחנו בהן את דיוננו. אם נניח שהמשיב לשאלות הנזכרות הוא ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי, אחד מתלמידי תלמידיו של רגמ"ה, אולי ניתן להסיק ששיטת האימוניטס והבאנום הפאודלית כבר החלה להשתרש באזורי הריינוס. תנורי היהודים הוחרמו כנראה לזמן ממושך, והיהודים נאלצו לאפות את מאפיהם בתנור שאיננו בשליטתם ובהשגחתם. לפיכך הם שאלו את רבם כיצד לנהוג בפת שנאפתה עם דברי מאפה וצלי שאינם כשרים. תשובתו הסוערת והביקורתית של הרב משקפת כנראה מציאות שבה עדיין היתה ליהודים אפשרות – אמנם בדוחק ובקשיים – לאפות את מאפיהם בתנורים שבבעלות יהודית, לכן אין כל הצדקה לאפות את הפת על ידי 'מעשה תעתועים... בריח תועבה של נבלה ושל חזיר'.

גם בתשובותיו של רש"י בצרפת ישנה עדות לתופעה דומה. הוא נשאל: 'ישראל וגוי שיש להם תנור בשותפות מהו שיאמר ישראל לגוי טול שבוע של פסח ואני אטול לאחר כך כנגדך'. הוא נשאל שאלה דומה על תנור של ישראל שהיה משכירו לגוי עבור כיכר לחם לשבוע, והגוי אפה בתנור כל ימי הפסח. ובאותה נימה מעיד רש"י: 'וכן ישראל שרגיל לקבל ככרות ממערופייה שלו בכל יום, בשבוע של פסח אינו מקבל'.³⁵ מן השאלות האלה נמצאנו למדים, שתנורים שימשו מקור פרנסה של יהודים ועדיין היו בידיים פרטיות ולא בידי השליטים הפאודליים כמונופול מוחלט. עם זאת, פסיקתו של רש"י בעניין ריחא מילתא כאמורא לוי,

34 שו"ת רבנו גרשום מאור הגולה, מהדורת ש' איידלברג, ניו יורק תשט"ז, ס' ח.

35 תשובות רש"י (לעיל, הערה 4), ס' קיא; ספר הנייר (לעיל, הערה 18), עמ' מו, והערה 96.

למרות פסיקתם של רבותיו, אולי מצביעה על הצורך להקל במקצת – אם לא לכתחילה לפחות בדיעבד. דומה שאפשר לשמוע מדבריו, מחד גיסא, שעדיין יש זכות לאפות במאפייה פרטית, ומאידך גיסא, על הלחץ הגובר שכל האפיות תהיינה בשליטתו ובתנורו של השלטון המקומי.

סבורני שהלחץ גבר בצורה ניכרת בצרפת במחצית הראשונה של המאה הי"ב, ועדותו של רבנו תם, נכדו של רש"י, היא לנו כמאה עדים:

נראה לר"ת דמה שאנו אופין עתה בתנור של כומרים וטוחנין בריחיים של מים שלהם ודאי ליכא למיחש, ולא מיבעיא בשכר דשרי דאין אנו מחזיקין להם טובה, אלא אפילו שלא בשכר נמי מותר כיון שאין התנור והריחיים בבית הע"ז (=העבודה זרה) עצמו כמו הכא מרחץ של אפרודיטי.³⁶

הניסוח הכללי של דברי רבנו תם מעיד, שבני הקהילות בצרפת נאלצו כנראה לאפות את פיתם ואת יתר מוצרי אפייתם בתנורי ההגמונים – השליטים הפאודלים הדתיים. ואולם, אין זאת אומרת שיהודי צרפת ואיזור הריינוס לא החזיקו תנורים פרטיים. רבנו תם בעצמו מעיד על כך: 'מעשה כך היה בימי רבינו תם שגבה ישראל אחד בחובו תנור אחד מעובד כוכבים'. אותו גוי המשיך להיות שותף עם היהודי באותו תנור.³⁷ ייתכן שההסדרים הפאודליים של ה'אימוניטס' או ה'באנום' הפכו גורם דומיננטי בצרפת במאה הי"ב, וזה הרקע לדאגה בפסיקה הרבנית. יתרה מזו, כבר דנו למעלה בפסיקתו של רבנו תם בסוגיית ריחא מילתא, ואף על פי שהוא פסק ריחא מילתא (כרב), הוא בנה את התרו לאפות מוצרי בשר וחלב בתנור אחד על ההבחנה שתנורי אירופה שונים מתנורי המזרח בתקופת המשנה והתלמוד. גם הטיעון הזה מעיד על הצורך להקל בשימוש בתנורים של נוכרים בענייני איסור והיתר.

יתרה מזו, הערותיו של רבנו תם מלמדות כנראה על יישובים יהודיים שלא היתה בהם כל אפשרות לאפות לחם בתנורים של יהודים. פיזור האוכלוסייה היהודית גרם להתיישובות בעיירות ואף בכפרים שלא היו בהם תנורים לא של האוכלוסייה המקומית ולא של היהודים. לכן נאלצו להשתמש בתנורי המנזרים שבמקום מגוריהם.³⁸

המצב המתואר לא השתנה במשך המאות הבאות אלא בפרט אחד: השליטה בתנורים עברה מן השלטון העירוני לידי הגילדות העירוניות, ואלה לא הקלו על כל האוכלוסייה ודרשו את זכותן המלאה באפיית לחמם של תושבי ערים. הערים החלו במאבק להשתחרר מן השלטון של השליטים הפאודלים כבר באמצע המאה הי"ב, אך הצלחתן לא נשאה פירות עד המאה הי"ג. ואולם, שחרור הערים מן ה'באנום' לא עזר ליהודים ולא אפשר להם לאפות

36 תוספות, עבודה זרה מ"ד ע"ב, ד"ה 'נהנין'.

37 תוספות, עבודה זרה כב ע"א, ד"ה 'לא יאמר'. אני מודה לידידי פרופ' י"י יובל, שהפנה את תשומת לבי למקור זה. תודתי נתונה לו גם על הערות והארות נוספות.

38 על פיזור היישובים ברחבי צרפת והקפם הדמוגרפי ראו: R. Chazan, 'Jewish Settlement in Northern France 1096–1306', *Revue des études juives*, CXXVIII (1969), pp. 41–65; idem, *Medieval Jewry in Northern France*, Baltimore 1973, pp. 207–212.

את מאפיהם כרצונם; אדרבה, הגילדות העירוניות תפסו את מקומם של הסניורים הפאודלים והשתלטו על המונופול של האפייה.³⁹

התבססות המשטר הפאודלי בכל עוצמתו היתה במחצית השנייה של המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג, והקהילות ברחבי אירופה עמדו בפני קשיים ניכרים באפייה בתנורים שלהן. הן נאלצו להשתמש בתנורים שבבעלות השלטונות, לפחות באפייה הזקוקה לתנורים הגדולים – בעיקר לחמים ופיתות. עדויות מפורשות על כך נמצאות בהערות של חכמי ישראל מקטלוניה שבמערב עד לאוסטריה שבמזרח. הרשב"א, תושב ברצלונה וגדול חכמי ספרד, קבע, כנראה לכל ספרד (ולפחות לקטלוניה): '...שזה מחוקי המלכות לאפות כלם פתן בפורני ואין אדם רשאי לקבוע פורני לעצמו'.⁴⁰ ר' יצחק אור זרוע, החכם הדגול שישב בווינה, מעיד שהציבור היהודי קונה את לחמו מן הכמורה המקומית: 'הילכך היכא שקונים לחם הכומרים מה שקורין פרונטא (אולי שיבוש המלה Brot בגרמנית) ולוקחים מהם בכל יום כמו שקצבו ובפסח לא לקח, מותר ליקח לחם לאחר הפסח כנגד מה שחסרו מליקח בפסח'.⁴¹ אפשר להבין אפוא מדוע באותו זמן כבר היו פוסקים שהתירו אפייה בתנורי נוכרים לכתחילה. מלבד הנטייה להקל בנידון, נמצא עדויות המרמזות על הקשיים באפיית לחמם של היהודים. נציין כמה דוגמאות מאפיינות של מציאות היסטורית זו.

דוגמה אחת מתמקדת באפיית מצות לפסח. ידוע שחכמי אשכנז הקפידו לאפות מצות דווקא בערב פסח אחרי חצות היום.⁴² לפיכך הלחץ במאפיות היה גדול ביותר באותו היום. זאת ועוד, כאשר חל ערב פסח להיות בשבת נאלצו יהודי אשכנז לאפות מצותיהם במוצאי שבת, כליל הסדר עצמו, ולא קודם השבת. יתרה מזו, אם 'יום אידם של הנוכרים' (הפסחא) חל ביום הראשון, שהוא גם יום טוב ראשון של פסח, גבר הלחץ פי כמה וכמה. על סמך המצב הזה אנו שומעים, לדוגמה, על פסיקתו של הראב"ה, בהתייחסו לעדויות שהגיעו אליו מצרפת, וזה לשונו:

39 ראו: D. Nicholas, *The Later Medieval City*, London 1997, pp. 218 ff.; *The Cambridge Economic History of Europe*, eds. M.M. Postan, E.E. Rich & E. Miller, III, Cambridge 1963, pp. 260 ff.; E.R. Chamberlin, *Everyday Life in Renaissance Times*, London 1969, pp. 104 ff. וראו גם: ש' אלבק, 'חסו של רבנו תם לבעיות זמנו', ציון, ט (תשי"ד), עמ' 125–126. אלבק כבר ציין את הנימוק הפאודלי כיסוד להתר האפייה והתחינה בתנורי הכמורה. הוא גם ציין מספר תעודות שבהן שוחררו כמה ערים מן השעבוד הפאודלי; שם, הערה 38.

40 תורת הבית, בדק הבית, בית שלישי, שער שביעי, ירושלים תשכ"ג, צד ע"א. וראו גם דברי רבינו יונה גירונדי, אגרת התשובה, ירושלים תשכ"ז, סעיף לט. עדות נוספת לשליטה הבלעדית של המלכות בספרד נמצאת בתעודה המצינית שמלך אראגון פטר את תושבי חאקה (Jaca) מן החובה לטחון את קמחם בטחנת אדוני הארץ. הפטור הזה לא חל על האופים שאומנותם בכך ולא על היהודים. על עדות זו העיר יצחק בער: 'היהודים לא הצליחו אפוא לפטור את עצמם, במידה שווה עם התושבים הנוצרים, מחובות שנהגו לגבי אוכלוסייה משועבדת למחצה'; ראו: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, ירושלים תשי"ט, עמ' 25.

41 ספר אור זרוע (לעיל, הערה 14), ב, ס"י רמז, עמ' 112.

42 ראו: י' תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 237–248.